

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟΛΟΓΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΔΙΑΛΕΚΤΟΛΟΓΙΑ

3

ΤΟΜΟΣ
1992-1993

ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΗ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΑΔΕΛΦΩΝ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ Α.Ε.
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1993

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟΛΟΓΙΑ
Ετήσια έκδοση διαλεκτολογικών μελετών

Εκδότες: Ν. Κατσάνης
Μ. Μαργαρίτη-Ρόγκα

Σύμβουλος: Τομέας Γλωσσολογίας Φιλολογικού τμήματος
της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.

Αλληλογραφία: Ν. Κατσάνης, Τομέας Γλωσσολογίας Φιλοσοφικής Σχολής,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη 54006 Τ.Θ. 71
Mailing address: N. Katsanis, Dept of Linguistics, P. Box 71
Aristotle University, 54006
Thessaloniki - Greece

ISBN 960 - 343 - 226-1
960 - 343 - 108 - 7

Παραγγελίες-εμβάσματα/Orders

Αφοι Κυριακίδη
Κ. Μελενίκου, 5
Θεσσαλονίκη, 54635
Τηλ. 208-540, 210-067
FAX 210-067

Publishing House Kyriakidis Bros,
5 & 9 K. Melenikou Str.
Thessaloniki, 54635, Greece
Tel. 208-540, 210-067
FAX 210-067

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
<i>ΑΡΘΡΑ</i>	
Παναγιώτου, Άννα: Φωνητική και Φωνολογία των ελληνικών επιγραφών της Μακεδονίας	5
Προμπονάς, Ιωάννης: Το αρχαίο μακεδονικό μηνολόγιο και η σημασία του για την εθνικότητα των Μακεδόνων	33
Βουτυράς, Εμμανουήλ: Ένας διαλεκτικός κατάδεσμος από την Πέλλα Καραποτόσογλου, Κων/νος: Ετυμολογικές παρατηρήσεις σε μεσαιωνικές μεταγενέστερες ονομασίες όπλων: (τζάγγρα, ζάβα, σωσάνιον, σιβύνη, σάρισ(σ)α)	43
Τσοπανάκης, Γ.Α.: Αναζήτηση καταλοίπων της αρχαίας μακεδονικής ελληνικής διαλέκτου στα βλάχικα ιδιώματα της Μακεδονίας	49
Κατσάνης, Α. Νικόλαος: Γλωσσογραφία Επαρχίας Λαγκαδά (ΕΛ) (νομός Θεσ/νίκης)	61
Σπανός, Κώστας: Τα ονόματα των Δυτικομακεδόνων Αφιερωτών στην πρόσθεση 291 της Μονής του Βαρλαάμ (18ος αι.)	83
109	
<i>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΕΣ</i>	
Παναγιώτου, Άννα: Βιβλιογραφία για τις Ελληνικές διαλέκτους και την Κοινή της αρχαίας Μακεδονίας	113
Κατσάνης, Α. Νικόλαος: Βιβλιογραφία νεότερων Μακεδονικών γλωσσικών ιδιωμάτων	147

Παναγιώτου Άννα
Κέντρο Ελληνικής και
Ρωμαϊκής Αρχαιότητας

Φωνητική και Φωνολογία των ελληνικών επιγραφών της Μακεδονίας¹

§ 0. Γενικά, § 1. Ιστορικό της υιοθέτησης της «αττικής» στη Μακεδονία, § 1.1. Το υποσύστημα των φωνηέντων της «αττικής» περί το 350 π.Χ., § 1.2. Το υποσύστημα των συμφώνων της «αττικής» περί το 350 π.Χ., § 2. Η αττική Κοινή, § 3. Επικράτηση στη Μακεδονία της αττικής Κοινής, § 4.1. Παρατηρήσεις στο υποσύστημα των φωνηέντων βάσει του προ της ρωμαϊκής κατακτήσεως επιγραφικού υλικού, § 4.1.1. Το /e/, § 4.1.2. Το /o/, § 4.1.3. Το /u/, § 4.1.4. Το */a:/, § 4.2. Παρατηρήσεις στο υποσύστημα των φωνηέντων βάσει του μετά τη ρωμαϊκή κατά-

1. Εκτός από τα σύμβολα του A.P.I. (Alphabet Phonétique International) και τα επιγραφικά σύμφωνα με το σύστημα του Leiden, χρησιμοποιήθηκαν επί πλέον τα παρακάτω:
Φ δηλώνει ένα οποιοδήποτε φωνηεντικό φώνημα

Σ δηλώνει ένα οποιοδήποτε συμφωνικό φώνημα

δηλώνει όριο λέξης

A ~ B δηλώνει ότι ο όρος A βρίσκεται στη θέση του B

Τα σύμβολα /-X, /X- δηλώνουν ότι ένα φώνημα βρίσκεται προ του (-X) ή μετά το (X-) φώνημα X.

Οι διάφορες γεωγραφικές περιοχές της Μακεδονίας δηλώθηκαν συντομογραφημένα ως εξής: ΠΙΕ. = Πιερία, ΤΥΜΦ. = Τυμφαία, ΕΛΙΜ. = Ελίμεια, ΕΟΡ. = Εορδαία, ΛΥΓΚ. = Λυγκηστίς, ΔΕΡΡ. = Δερρίοπος, ΠΕΛΑΓ. = Πελαγονία, ΠΑΙΟΝ. = Παιονία, ΑΛΜ. = Αλμωπία, ΑΜΦ. = Αμφαξίτις, ΚΡΗΣΤ. = Κρηστωνία, ΜΥΓΔ. = Μυγδονία, ΧΑΛΚ. = Χαλκιδική, ΒΙΣ. = Βισαλτία, ΟΔΟΜ. = Οδομαντική, ΗΔΩΝ. = Ηδωνίς.

Για τα ελληνικά τοπωνύμια ακολούθησα τους χάρτες της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (έκδ. του 1963), για τα τοπωνύμια της Γιουγκοσλαβίας τις μεταγραφές της Parazoglou (1988) κατά προτίμηση, ή του N. Vulić, *Archäologische Karte von Jugoslavien (Blatt Prilep-Bitolj)*, Beograd 1937, και του ιδίου, *Archäologische Karte von Jugoslavien (Blatt Kanadarci)*, Beograd 1938, και για τα βουλγαρικά αυτή του G. Mihailov για τις IGBR IV.

Ο χάρτης της Μακεδονίας (στα γαλλικά για τις ανάγκες της διατριβής μου) οφείλεται στον κύριο M. Walterspieler (C.N.R.S./Université de Nancy II).

κτηση επιγραφικού υλικού, § 4.2.1. Το /e/, § 4.2.2. Το /i/, § 4.2.3. Το /u/, § 4.2.4. Το /y/, § 4.2.5. Το παλαιό /a:/, § 4.2.6. Το /e:/ και το /e:/, § 4.2.7. Οι δίφθογγοι, § 4.2.7.1. Η /au/, § 4.2.7.2. Η /eu/, § 4.2.7.3. Οι /a:i/, /e:i/, /ɔ:i/, § 4.3. Άλλα φαινόμενα που αφορούν στα φωνήεντα, § 4.4. Συμπεράσματα σχετικά με το υποσύστημα των φωνηέντων, § 5. Το υποσύστημα των συμφώνων, § 5.1. Η εξέλιξη του υποσυστήματος των συμφώνων, § 5.2. Μερικές ιδιαίτερες περιπτώσεις στην ανθρωπωνυμία, § 5.3. Απλοποίηση των διπλών συμφώνων, § 6. Δυναμικός τονισμός, § 7. Γενικά συμπεράσματα.

0. Το άρθρο αυτό περιλαμβάνει τα κυριότερα σημεία και συμπεράσματα ή αναπτύσσει περαιτέρω ορισμένες από τις θέσεις που εξεφράστησαν στον δεύτερο τόμο (Φωνητική και Φωνολογία) της μελέτης της υπογράφουσας με τίτλο «*La langue des inscriptions grecques de Macédoine. IVe s. a.C.-VIIe s. p.C. Phonétique, phonologie et morphologie*» που εγκρίθηκε τον Οκτώβριο του 1990 ως διδακτορική διατριβή από το πανεπιστήμιο του Nancy Γαλλίας.

1. Εξαιτίας της στρατιωτικής, οικονομικής και κατ' επέκταση πολιτιστικής σημασίας της Αθήνας του ε' αιώνα π.Χ., η αττική διάλεκτος επέδρασε καθοριστικά, μέχρι πλήρους υποσκελισμού, επί των υπολοίπων ελληνικών διαλέκτων ήδη προ της ελληνιστικής εποχής.

Στις περισσότερες από τις ελληνικές διαλέκτους η επίδραση υπήρξε σταδιακή, αλλά ευδιάκριτη στα επιγραφικά κείμενα του δ' αιώνα π.Χ.: η ιωνική είναι η πρώτη που παρουσιάζει σημεία υποχωρήσεως και λόγω της συγγενείας της με την αττική και λόγω της πολιτικής επίδρασης των Αθηνών κατά τη διάρκεια του ε' και ένα μέρος του δ' αιώνα π.Χ.² Αξίζει να σημειωθεί ότι η επίδραση δεν ήταν λιγότερο έντονη ή βραδύτερη στις περιπτώσεις διαλέκτων με μεγάλη γραπτή/λογοτεχνική παράδοση. Μπορεί κανείς να φαντασθεί εύκολα την επίδραση της αττικής σε διαλέκτους με μικρότερη ή καθόλου λογοτεχνική παράδοση και με πολύ περιορισμένη διάδοση του γραπτού λόγου, όπως η Μακεδονία.

Για λόγους κατανοητών πολιτικών επιλογών οι Μακεδόνες, σύνολο φύλων που έζησαν ως τις αρχές του δ' αιώνα στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου και με περιορισμένες συγκριτικά επαφές μαζί του, υιοθέτησαν το μιλησιακό αλφάβητο³ και την «αττική»⁴ της εποχής ως επίσημη γραπτή

2. A. López Eire, *Géographie intradialectale de l'ionien-attique*, *Verbum* 10, 1987, 155· για την ιωνική της Χαλκιδικής βλ. A. Panayotou, *Des dialectes à la koiné: l'exemple de la Chalcidique*, στον τόμο *Ποικίλα* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 10), Αθήνα 1990, 191-228.

3. Βλ. Brixhe & Panayotou 1988, 248 § 2.

4. Θα καθορίσουμε τον ακριβή χαρακτήρα αυτής της «αττικής» στην § 2.

γλώσσα. Από τη στιγμή που αυτή η «αττική» έγινε αποκλειστικό όργανο της γραπτής έκφρασης της μακεδονικής κοινωνίας, ήταν αναπόφευκτο ότι σε διάστημα μιας-δύο γενεών θα επηρέαζε την/τις τοπική/ές διαλέκτους και στον προφορικό λόγο. Παράγοντες όπως η κοινωνική τάξη ή το φύλο επέδρασαν αναμφίβολα στην ταχύτερη ή στη βραδύτερη αφομοίωση και χρησιμοποίηση και στον προφορικό λόγο της νεοεισαχθείσας διαλέκτου⁵. Η επικράτηση αυτής της τελευταίας ήταν ακόμα πιο εύκολη δεδομένων των νέων αναγκών των Μακεδόνων που απέρρεαν από τον ηγεμονικό ρόλο που έπαιζαν, ήδη από την εποχή του Φιλίππου του Β', στα πλαίσια του ελληνικού και του βαρβαρικού κόσμου. Οι ιστορικές μαρτυρίες (π.χ. Q. Curtius, *Hist. Alexandri Magni Mac.* VI. 9.34-36) δείχνουν ότι, σε ορισμένα τουλάχιστον στρώματα, αυτή η «αττική» έγινε η διάλεκτος και του προφορικού λόγου ήδη από την εποχή του Αλεξάνδρου Γ', του Μεγάλου.

1.1. Όπως είπαμε παραπάνω, οι Μακεδόνες υιοθέτησαν την «αττική» διάλεκτο για τις ανάγκες του γραπτού λόγου στην αρχή. Το φωνηεντικό σύστημα της αττικής περί το 350 π.Χ. παρουσιάζει τις παρακάτω εξελίξεις σε σχέση με το σύστημα της αρχαϊκής (τουλάχιστον) εποχής:

/i(:)/	/y(:)/	/u:/
/e(:)/	/o(:)/	
	/a(:)/	

Επί πλέον, υπάρχουν ακόμα οι εξής δίφθογγοι: /eu/, /au/, /ai/, /a:i/, /ɔ:i/, /oi/.

Τα αντίστοιχα γραφήματα και γραφηματικά συμπλέγματα είναι τα παρακάτω:

/i:/	I, EI/{/Σ/, #}
/i/	I
/e:/	EI/{/Φ/, H, HI}
/e/	E
/a(:)/	A
/o:/	Ω
/o/	O
/u:/	OY
/u/	Y/{/Φ/}

5. Είναι γνωστό ότι οι γυναίκες παρουσιάζουν σε όλες τις ανδροκρατικές κοινωνίες μικρότερη κινητικότητα και κατά συνέπεια μεγαλύτερο γλωσσικό συντηρητισμό. Στη Μακεδονία αυτό γίνεται φανερό και από την ανθρωπωνυμία (βλ. § 4.2.5).

/y(:)/	Υ, ΥΙ
/ai/	ΑΙ
/oi/	ΟΙ
/a:i/	ΑΙ
/ɔ:i/	ΩΙ
/eu/	ΕΥ
/au/	ΑΥ

Αυτό είναι το αποκαλούμενο από τον Teodorsson (1978, 94-96) «συντηρητικό υποσύστημα» (conservative subsystem) της αττικής. Είναι αυτονόητο ότι οι Μακεδόνες γνώρισαν και ανέπτυξαν αυτό ακριβώς το υποσύστημα όταν μια γλώσσα/διάλεκτος υιοθετείται για να εξυπηρετήσει τις γραπτές ανάγκες ενός συνόλου, αναπόφευκτα επιλέγονται οι πιο συντηρητικές μορφές της, αυτές που χρησιμοποιούνται από τη διοίκηση για παράδειγμα. Παράλληλα όμως η αττική γνώριζε και ένα δεύτερο υποσύστημα, πολύ πιο εξελιγμένο από το προηγούμενο⁶, με ισόχρονα ήδη φωνήεντα και με μοναδικές διφθόγγους τις /eu/ και /au/.

1.2. Τα κλειστά συμφωνικά φωνήματα της αττικής, όπως γενικά της ελληνικής κατά την εξεταζόμενη περίοδο, είναι κατανεμημένα σε τρεις σειρές και τρεις τάξεις:

/p/, /b/, /p^h/
/t/, /d/, /t^h/
/k/, /g/⁷, /k^h/

Από την κατηγορία των διαρκών συμφώνων, στα τριβόμενα θα πρέπει να κατατάξουμε εκείνη την εποχή το /z/. Μετά την τροπή του δισυμφωνικού συμπλέγματος [sd] σε /z/ τα δύο τριβόμενα, /s/ και /z/, σχημάτισαν συστοιχία, ως άηχο το πρώτο, ως ηχηρό το δεύτερο.

2. Όπως βλέπουμε, ιδιαίτερα στα φωνήεντα, οι εξελίξεις είναι πολύ προχωρημένες για να μπορούμε να μιλάμε γενικά για αττική διάλεκτο κατά το πρώτο ήμισυ του δ' αι. π.Χ. Το σύστημα το οποίο θα εμφυτευθεί στη Μακεδονία θα πρέπει να αποκληθεί αττική μορφή της Κοινής κι αυτή θα αποτελέσει τη βάση για την εξέλιξη του ιδιώματος στο μακεδονικό έδαφος.

6. Πρόκειται για το «προοδευτικό υποσύστημα» (innovative subsystem) σύμφωνα με τον όρο που καθιέρωσε ο Teodorsson (1978, 96-98).

7. Πιθανότατα πλέον τριβόμενο: η τροπή του /g/ > /γ/ πρέπει να είχε ήδη κατ' εκείνη την περίοδο αρχίσει (βλ. Teodorsson 1974, 300).

3. Αναφέραμε ήδη πάρα πάνω ότι η αττική Κοινή θα υποσκελίσει από τον προφορικό λόγο την/τις μακεδονική/ές διάλεκτο/διαλέκτους που επεβίωσαν ως εκείνη την εποχή, τον δ' αι. Η εξέταση των ιστορικών μαρτυριών δείχνει ότι ήδη επί Αλεξάνδρου η μακεδονική είναι η διάλεκτος στην οποία οι Μακεδόνες καταφεύγουν σε στιγμές έντονης συγκίνησης και συναισθηματικής φόρτισης (Πλουτάρχου, *Αλέξανδρος*, 51. 5-6, Ψευδοκαλλισθένους III. 32). Το γεγονός είναι από κοινωνιογλωσσολογική άποψη πολύ ενδιαφέρον: μια τέτοια περιθωριοποίηση των γλωσσών/διαλέκτων υποδηλώνει ότι βρίσκονται σε υποχώρηση. Προφανώς αυτό συνέβη στη μακεδονική: η τελευταία χρονολογημένη μνεία της είναι επί Κλεοπάτρας (της Ζ') όπου σαφώς δηλώνεται ότι ορισμένοι προκάτοχοι της βασίλισσας αγνοούσαν τη μακεδονική (Πλουτάρχου, *Βίος Ἀντωνίου*, 27.5). Οι υπόλοιπες μαρτυρίες δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν επακριβώς, επειδή προέρχονται από ιστορικούς που φιλολογούν ή από λεξικογράφους οι οποίοι βεβαίως στηρίζονται σχεδόν κατά κανόνα σε προγενέστερες τους πηγές, αλλά παρ' όλα αυτά δεν παρέχουν παρά ένα πολύ ασαφή terminus ante quem.

4.1. Το επιγραφικό υλικό της Μακεδονίας που μπορεί να χρονολογηθεί προ της ρωμαϊκής κατακτήσεως (168 π.Χ.) επιτρέπει σε μικρό μόνο βαθμό την παρακολούθηση της εξέλιξης της Κοινής. Ο λόγος είναι ότι με εξαίρεση λίγα κείμενα κάποιας εκτάσεως (βασιλικές επιστολές, ψηφίσματα, απελευθερώσεις και κυρίως τον γυμνασιαρχικό νόμο της Βεροίας) ο κύριος όγκος των κειμένων αυτής της περιόδου είναι επιτύμβια κείμενα, στη συντριπτική τους πλειοψηφία του τύπου όνομα νεκρού + πατρώνυμο, γεγονός που αφήνει ελάχιστα περιθώρια για παρατηρήσεις.

4.1.1. /ε/: Κατά την προρωμαϊκή περίοδο έχουμε το παράδειγμα *Εὔρεϊα* (ΠΙΕ. Σφενδάμιον, γ' αι. π.Χ.)⁸. Αν υποθέσουμε ότι ο αναμενόμενος τύπος ήταν *Εὔρεα* (γενική ενός υποκοριστικού αρσενικού γένους προερχομένου από σύνθετο του τύπου *Εὔρυσθένης*) έχουμε τις εξής δυνατότητες ερμηνείας του τύπου αυτού:

1) Ουδετεροποίηση /e ~ i/ -Φ με αρχιφώνημα /I/. Η χρησιμοποίηση του διγράμματος EI (το οποίο εκείνη την εποχή αποδίδει θεωρητικά το /e:/, αλλά πρακτικά ήδη το /i:/, προϋποθέτει επίσης απώλεια των αντιθέσεων μεταξύ βραχέων και μακρών φωνηέντων, EI ([i]) ~ E ([e]).

2) Ο Teodorsson (1974, 179-182, κυρίως σελ. 181) έδωσε διαφορετική εξήγηση στο φαινόμενο⁹, σύμφωνα με τη οποία το [i]¹⁰ /-Σ είχε ανοιχτότερη

8. Επιτύμβιο, J.M.R. Cormack, *Inscriptions from Pieria, Klio* 52, 1970, 61, αρ. 13.

9. «Variations (...) were interpreted as indicating an open quality of the short vowel

χροιά από το [i:]¹¹ στην ίδια θέση. Το [e]/-Φ είχε κλειστότερη χροιά απ' ό,τι προ συμφώνου. Επομένως, προ φωνήεντος, όπως στην περίπτωση μας, το E δεν θα μπορούσε να εναλλάσσεται παρά μόνο με EI που απέδιδε σε αυτή τη θέση ένα φωνήεν με την ίδια χροιά. Είναι μια πολύ πειστική ερμηνεία (πρβ. παρακάτω § 4.2.6.).

4.1.2. /o/: Οι πρώτες ενδείξεις για την ουδετεροποίηση της αντίθεσης /o ~ o:/¹², δηλαδή εναλλαγή των γραφημάτων O ~ Ω και Ω ~ O παρατηρούνται στη Μακεδονία από τον δ' αι. π.Χ. και εξής. Από τον α' αι. μ.Χ. τα παραδείγματα γίνονται εξαιρετικά πολυάριθμα.

Όπως είναι αναμενόμενο, στα παλαιότερα παραδείγματα οι εναλλαγές του είδους αφορούν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα το εσωτερικό του λεξήματος: αυτό ισχύει και για τη συντριπτική πλειοψηφία των υστέρων παραδειγμάτων. Οι γραφές του τύπου τῶ *ειδίῳ ὑῶ* (δοτ. εν.), Θεσσαλονίκη, του β' ή, πιθανότερα, του γ' αι. μ.Χ.¹³ ή τῶν *πεδίον αὐτῶν* (γεν. πληθ.), Θεσσαλονίκη, περί τον γ' αι. μ.Χ.¹⁴ είναι εξαιρετικά ολιγάριθμες. Ο λόγος της παρατεταμένης χρησιμοποίησης της παραδοσιακής γραφής στα μορφήματα, παρά τις εξελίξεις στο επίπεδο της φωνητικής, είναι προφανής: λόγω του ειδικού βάρους που έχει το μόρφωμα στη σύνταξη, κάθε νεωτερισμός στη γραφή του ενέχει τον κίνδυνο σημασιολογικής σύγχυσης, γι' αυτό και αποφεύγεται κατά το δυνατόν¹⁵.

[i]/-[C] (...). It is reasonable to assume that the long vowel [i:] (corresponding to <EI>) had a narrower quality than the short one in this position. Thus, the high frequency of <EI> for <E>/-[V] (...) should evidently be interpreted as indicating a closer quality of the short vowel [e]/-[V] than /-[C]».

10. Το οποίο αποδίδεται με I.

11. Το οποίο αποδίδεται κανονικά με EI.

12. Όπως είναι γνωστό, το /o:/ αυτό προέρχεται από το /ɔ:/, επειδή το παλαιό είχε ήδη καταλάβει τη θέση του /u:/. Η παρουσία περισσότερων των τριών φωνηέντων στην οπισθία σειρά της αττικής θα μπορούσε να προκαλέσει σύγχυση μεταξύ των φωνηέντων της σειράς. Για να αποφευχθεί ο κίνδυνος αυτός, εξασκήθηκε πίεση από τα πιο ανοικτά φωνήματα προς τα πιο κλειστά που είχε ως αποτέλεσμα το πέρασμα του /u:/ σε /y:/ και την καθ' ἑλξιν μετακίνηση όλων των φωνημάτων της σειράς. Για το θέμα βλ. τελευταία Cl. Brixhe, L. Dubois, R. Hodot, O. Masson, G. Vottéro, *Bulletin Dialectologique* I, REG 98, 1985, αρ. 34.

13. Επιτύμβιο, IG X 2.1, 408.

14. Επιτύμβιο, IG X 2.1, *859.

15. Βλ. την ειδική μελέτη που αφιέρωσε πρόσφατα στο θέμα ο Cl. Brixhe, *Morphono-*

4.1.3. /u/: Σε σχέση με το αττικό σύστημα παρατηρούμε ότι η συχνότητα του φωνήματος είναι αυξημένη στη Μακεδονία. Όπως είπα παραπάνω, στην ιωνική-αττική το * /u:/ ουρανώθηκε¹⁶ σε /y:/ στο υποσύστημα των βραχέων έγινε κατ' αναλογία η ίδια μετακίνηση.

Στη Μακεδονία διατηρήθηκε σποραδικά η παλαιά προφορά του φωνήματος, [u]. Αυτό φαίνεται: 1. σε ορισμένα λατρευτικά επίθετα¹⁷ τα οποία απηχούν συχνά την τοπική γλωσσική παράδοση¹⁸ (η θρησκεία είναι τομέας κατ' εξοχήν συντηρητικός)· 2. σε ανθρωπωνύμια (μάλλον παρωνύμια¹⁹), περιοχή πρόσφορη για κάθε απόκλιση, δεδομένου ότι πρόκειται, όπως γενικά η ανθρωπωνυμία, για τομέα στενής επικοινωνίας, χωρίς επίδραση στο όλο σύστημα.

4.1.4. Το φώνημα /a:/ που προέρχεται από το */a:/ της πρωτοελληνικής ή από αναπληρωματική έκταση, στους εκτός ονομαστικής τομείς αποδίδεται με Η, σύμφωνα με τις αρχές της αττικής Κοινής²⁰. Στην ανθρωπωνυμία έχουμε πολυάριθμες περιπτώσεις διατήρησης του */a:/ και αυτό αποτελεί ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά που *χρωματίζει*²¹ την τοπική Κοινή σε σχέση με το πρότυπό της, την αττική Κοινή.

gie ou morphographémie? À propos de quelques variations graphiques en grec ancien, BSL 84, 1989, 21-54.

16. «Ουρανώθηκε» δεν είναι ίσως ο πιο πρόσφορος όρος για την απόδοση στα ελληνικά του γαλλικού όρου «antériorisé» που διακρίνεται από τον περίπου συνώνυμο του «palatalisé»: βλ. Fr. Lonchamp — F. Carton, *Pour une explication «naturelle» (acoustico-articulatoire) de la mutation [u>y]*, *Verbum* 2, 1979, 203.

17. Όχι τα θεωνύμια αυτά καθ' αυτά που ακολουθούν χωρίς εξαίρεση το πρότυπο της αττικής Κοινής.

18. Για παράδειγμα έχουμε σε ανάθημα αυτοκρατορικής εποχής Ἡρακλεῖ Κουναγίδῃ (=Κουναγίδα), ΔΕΡΡ. Στύβερρα, 191 μ.Χ., SEG 2, 1924, 436· πρβ. και Düll 1977, 342, αρ. 135.

19. Βλ. για παράδειγμα το παρωνύμιο του Αντιγόνου Δώσωνος και του Πτολεμαίου Η' Φοῦσκος (=Φύσκων, «ο κοιλαράς»).

20. Μία εξαίρεση, ο τύπος *χειριστᾶ* σε «διάγραμμα» του Φιλίππου Ε' που βρέθηκε στην Αμφίπολη και που ανάγεται φυσικά σε ονομαστική χειριστάς (Moretti, ISE II, 108-114, αρ. 114, A³).

21. Χρωματίζει αλλά δεν διαφοροποιεί, δεδομένου ότι τα ανθρωπωνύμια είναι ένας τομέας ξεχωριστός της γλώσσας ο οποίος μπορεί με τον συντηρητισμό, ή αντίθετα με τους νεωτερισμούς του, να είναι πολύ καθυστερημένος, ή αντίθετα, σε πολύ προχωρημένο στάδιο συγκριτικά με τη γλώσσα του τόπου, και επομένως ελάχιστα ενδεικτικός για την κατάσταση της γλωσσικής κοινότητας: βλ. Brixhe & Panayotou 1988, 249.

Έτσι από τις πρώτες επιγραφές υπάρχουν παραδείγματα του τύπου *ἀδελφή* με ἀνέθηκε Παγκάστα (Αἰγαιί²², 350-325 π.Χ.²³) ή Ἀνδρομάχα Βύθους ἀδελφή (Ἀμφίπολις, γ' αἰ. π.Χ.²⁴) με αττική κατάληξη στα προσηγορικά και μη αττική στα ανθρωπωνύμια που δείχνουν και τα όρια ανοχής-προσαρμογής της τοπικής διαλέκτου στο αττικό σύστημα.

Αυτά τα όρια ποικίλλουν εξ ἄλλου στις παλαιότερες επιγραφές και ανάλογα με τη θέση του */a:/ στο θέμα ή στην κατάληξη μιας λέξης: εκεί η προσαρμογή στην αττική Κοινή είναι σταθερότερη στο κλιτικό σύστημα (όπου εμπλέκεται η γραμματική) παρά στο θέμα (όπου εμπλέκεται η φωνολογία). Σε αυτή την περίπτωση ο συντηρητισμός του κλιτικού συστήματος έχει βαρύνοντα ρόλο (σε βάρος της διαλέκτου) γιατί εκεί χρειάζεται η συμφωνία της ευρύτερης γλωσσικής κοινότητας για την καλύτερη δυνατή επικοινωνία, ενώ στην περίπτωση του θέματος, ιδιαίτερα στα ονόματα, υπάρχουν ευρύτερα περιθώρια ανοχής και επομένως πολυτυπίας. Έτσι βλέπουμε — πάντοτε στα κύρια ονόματα — τις δυνατότητες προσαρμογής που διαθέτει η γλώσσα μέσω των παραδειγμάτων τύπου Ἄδιστα, Ἄδιστη αλλά και Ἡδίστη²⁵ (<*swa:d-)²⁶.

4.2. Βάσει του *μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση* υλικού, μπορούμε να κάνουμε τις παρακάτω παρατηρήσεις:

4.2.1. /e/ προερχόμενο από */e/ ή από /e/ (<*/ai/).

Μπροστά από φωνήεν το /e/ στενούνται σε [i]:

- Ἰόρτη, Θεσσαλονίκη, 155 μ.Χ.²⁷

- ἀδελφιά, Θεσσαλονίκη, γ' αἰ. μ.Χ.²⁸

Την ίδια συμπεριφορά έχει κάθε [e], οποιαδήποτε και αν είναι η προέλευσή του: ἀνανκίους (=ἀναγκαίους), κί (=καί), Βέροια, λίγο αργότερα από το 98 μ.Χ.²⁹

22. Διάλεξα αυτή τη γραφή για την παλαιά πρωτεύουσα του μακεδονικού βασιλείου η οποία είναι ίσως προτιμότερη από τις άλλες, Αἰγαιί, Αἰγαία, Αἰγαί κλπ. των διαφόρων πηγών (για τις διάφορες γραφές βλ. Παπαζογλου 1988, 131).

23. Επιτύμβιο, SEG 35, 1985, 790.

24. Επιτύμβιο, SEG 24, 1969, 591.

25. Για παραδείγματα βλ. Παναγιώτου 1983, 422, σημ. 27.

26. Chantraine, DELG, λ. ἥδομαι.

27. Επιτύμβιο, IG X 2.1, *805.

28. Επιτύμβιο επίγραμμα, IG X 2.1, 628B₉.

29. Τιμητική επιγραφή, SEG 17, 1960, 315.

Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται σποραδικά προ συμφώνου σε τονομένη και σε άτονη θέση, όποια και αν είναι η γραφή που χρησιμοποιείται:

-Πεληγεινού³⁰, Πέλλα, 44/45 μ.Χ.³¹

-Πειριετίου (=Περιτίου. Η ανάγνωση αυτή προτείνεται μετά από αυτοψία), Έδεσσα, περί τον Ιανουάριο του 234 μ.Χ.³²

-εἰκ (=ἐκ) τῶν κοινῶν, Θεσσαλονίκη, περί τον γ' αἰ. μ.Χ.³³

-Βαρηνικίῳ χωρίῳ (ανάγνωση του κου Μ. Χατζοπούλου), Λευκόπετρα, 239 μ.Χ.³⁴ όπου ενδεχομένως έχουμε να κάνουμε με ένα τοπωνύμιο που έχει σχέση με το ανθρωπωνύμιο Βερενίκη.

-τητράδι (=τετράδι), ΕΟΡ. Εξοχή, 275 μ.Χ.³⁵

Θα πρέπει να εξετάσουμε ξεχωριστά, επειδή πρόκειται για ειδικές περιπτώσεις, τα παραδείγματα της ουδετεροποίησεως /e ~ i/ σε περιβάλλον ερρίνου: η στένωση φωνήεντος σε αυτά τα συμφραζόμενα οφείλεται στην κατά την άρθρωση του φωνήεντος διατήρηση λόγω αδρανείας (ή την προτέρηση) ημίκλειστων των μαλακών υπερώνων, κλείσιμο που δημιουργήθηκε κατά την εκφορά των ερρίνων³⁶.

Η ουδετεροποίηση της αντίθεσης /e ~ i/ με αρχιφώνημα /I/ προ φωνήεντος είναι φαινόμενο που χαρακτηρίζει πολλές ελληνικές διαλέκτους³⁷ και θα γνωρίσει μεγάλη διάδοση στην Κοινή³⁸. η ύπαρξη μερικών παραδειγμάτων προ συμφώνου είναι μάλλον ενδεικτική της στενώσεως των ατόνων μέσων φωνηέντων που χαρακτηρίζει ως γνωστόν τα βόρεια ελληνικά ιδιώματα. Αλλά θα επανέλθω επί του θέματος κατά την εξέταση της οπισθίας σειράς (§ 4.2.3.).

30. Πρβ. τους τύπους Πελειγένης Πελειγένου, ΒΟΤΤΙΑΙΑ Λευκάδια, ελληνιστικής εποχής επιτύμβιο, Delacoulonche 1859, 242-243, αρ. 26· Πελειγένου, ΕΛΙΜ. Δίπορον, β' αἰ. π.Χ. (:), επιτύμβιο, Ριζάκης & Τουράτσογλου 1985, αρ. 44, πίν. 14.

31. Αναθηματική επιγραφή, Ch. Edson, *Double Communities in Roman Macedonia*, στο *Essays in Memory of Basil Laourdas*, Θεσσαλονίκη 1975, 98-100.

32. Απελευθερωτική πράξη, Contoléon 1899, 170, αρ. 2.

33. Επιτύμβιο, IG X 2.1, *824.

34. Απελευθερωτική πράξη, Πέτσας 1982, 304. (Ο εκδότης μετέγραφε Βαιρηνικίῳ).

35. Απελευθερωτική πράξη, Ριζάκης & Τουράτσογλου 1985, αρ. 117β₁₁₋₁₂, πίν. 44.

36. Βλ. Grammont 1933, 217-222.

37. Βλ. Lejeune 1972, 239 § 255.

38. Brixhe 1987, 51-52.

4.2.2. /i/ προερχόμενο από */i/, /i:/, /e:/ οποιασδήποτε προελεύσεως, από μονοφθογγισμό των διφθόγγων /ε:i/ (>/ε:/ >/e:/), /ei/ (>/e:/), i <e/-Φ, και σπανίως /-Σ, /y(:)/ </yi/.

Γραφήματα: I, EI, E, H, HI, OI, Y, YI.

Όπως είδαμε παραπάνω (§ 4.1.1.) το /e/ στενούνται σε [i] προ φωνήεντος και σπανιότερα προ συμφώνου.

Παραθέτουμε μερικά παραδείγματα με γραφές E αντί I /- Φ, Σ, # που καταδεικνύουν ότι, τουλάχιστον για μια μερίδα του πληθυσμού, το /e/ ήταν αρκετά κλειστό ώστε το αντίστοιχο γράφημα να μπορεί να χρησιμοποιείται στη θέση του I:

-Ζοΐδε (=Ζωΐδι), Θεσσαλονίκη, περί τον β' αι. μ.Χ.³⁹

-Ἄρτεμεινε (=Ἄρτεμεινι), ΒΟΤΤΙΑΙΑ Λουτροχώρι, β'-γ' αι. μ.Χ.⁴⁰

-Ἄρτεμείου (=Ἄρτεμείου), ΗΛΩΝ. Ροδολίβος, 185 μ.Χ.⁴¹ κλπ.

Σε περιβάλλον /r/ η αντίθεση /e ~ i/ ουδετεροποιείται το αρχιφώνημα σε αυτή την περίπτωση πραγματώνεται ως /E/:

-μνείας χάρεν, ΜΥΓΔ. Περίχωρα Λαγκαδά, β' αι. μ.Χ. (;)⁴²

-Ἄρεστίδην, Βέροια, δ'-ε' αι. μ.Χ.⁴³

-Μαρέας, Βέροια, δ'-ε' αι. μ.Χ. (;) (ιουδαϊκό επιτύμβιο)⁴⁴.

Η ανοιχτότερη προφορά των φωνηέντων σε περιβάλλον /r/ οφείλεται στον τόπο και τον τρόπο αρθρώσεως αυτού του τελευταίου⁴⁵. Είναι συχνό φαινόμενο στις γλώσσες που γνωρίζουν /r/ φατνιακό παλμώδες όπως η αρχαία και η νέα ελληνική.

4.2.3. /u/ προερχόμενο από */u/, /u:/ < /o:/.

Γραφήματα: ΟΥ, Υ (μετά από a ή e, βλ. παρακ. §§ 4.2.7.1. και 4.2.7.2.).

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο παρατηρείται συχνά εναλλαγή των γραφημάτων Ω/Ο ~ ΟΥ (και αντιστρόφως) η οποία, σε μερικές τουλάχιστον περιπτώσεις, προϋποθέτει ουδετεροποίηση των φωνημάτων /o ~ u/ με αρχιφώνημα /U/:

39. Επιτύμβιο, IG X 2.1, 664.

40. Επιτύμβιο, Delacoulonche 1859, 242, αρ. 24 (= σελ. 89).

41. Επιτύμβιο, P. Perdrizet, *Inscriptions de Philippes*, BCH 24, 1900, 308.

42. Επιτύμβιο, SEG 1, 1923, 277.

43. Επιτύμβιο, Feissel 1983, 67-69, αρ. 62, πίν. XII.

44. Feissel 1983, 244-245, αρ. 295, πίν. LXV.

45. Grammont 1933, 72-73, 217· Lejeune 1972, 141-142 § 136.

ΟΥ ~ Ω σε άτονη συλλαβή:

1. Διαδουμένου τῷ ἀνδρί, Θεσσαλονίκη, 159/160 μ.Χ.⁴⁶
2. τοῦ ἁμαρτουλοῦ (=ἁμαρτωλοῦ), Ἐδεσσα, ε'-στ' αι. μ.Χ.⁴⁷
3. ...υμον, Θεσσαλονίκη, ε'-στ' αι. μ.Χ.⁴⁸
4. ...|βουλής (κόσμου), Ἐδεσσα, ε'-στ' αι. μ.Χ.⁴⁹ [εὐατα]
5. Παραμονίουνος, Ἐδεσσα, ε'-στ' αι. μ.Χ.⁵⁰
6. μηνὶ Ἀπριλίῳ, Θεσσαλονίκη, ε'-στ' αι. μ.Χ.⁵¹
7. ἐνὶ λόγῳ, Θεσσαλονίκη, ε' αι. μ.Χ. (;)⁵²
8. βοήθῃ τῷ δούλῳ, ΠΑΙΟΝ. Βάργαλα, ε' αι. μ.Χ.⁵³
9. ζῶσα ἑαυτῇ καὶ τοῦ ἀνδρὶ⁵⁴ Κλαύδιος⁵⁵, Βέροια, β'-γ' αι. μ.Χ.⁵⁶

ΟΥ ~ Ω σε τονισμένη συλλαβή:

10. καὶ αὐτῆς ζῶσα, ΠΕΛΑΓ. Gorna Toplica, λίγο μετά το 212 μ.Χ.⁵⁷
11. ψυχῶν πιστοῦν, Θεσσαλονίκη, τέλη του ε' αι. μ.Χ. (;)⁵⁸
12. δοῦσι (=δώσει) τοῦ Θε(οῦ), Ἐδεσσα, ε'-στ' αι. μ.Χ.⁵⁹

46. Επιτύμβιο, IG X 2.1, 322.

47. Επιτύμβιο, Feissel 1983, 38, αρ. 16.

48. Επιτύμβιο, Feissel 1983, 152-153, αρ. 165, πίν. XXXIX.

49. Επιτύμβιο, Feissel 1983, 36-37, αρ. 15, πίν. IV.

50. Επιτύμβιο, Feissel 1983, 54, αρ. 43.

51. Μωσαϊκό, Feissel 1983, 107, αρ. 110, φάτνωμα VI.

52. Επιτύμβιο, Feissel 1983, 161-162, αρ. 180, πίν. XLIII.

53. Προσευχή, Feissel 1983, 235, αρ. 283, πίν. LXIII.

54. Ως γνωστόν, το άρθρο αποτελεί μέρος τονικής ενότητας με το ουσιαστικό ή το επίθετο που ακολουθεί.

55. Εδώ, όπως και στο προηγούμενο παράδειγμα, ασφαλώς δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και την πιθανότητα μιας καθαρά μορφολογικής ερμηνείας: αν σκεφτούμε ότι κατά την εποχή του κειμένου μας η δοτική βρίσκεται σε πλήρη υποχώρηση (αν δεν είναι ήδη νεκρή και συντηρείται εξαιτίας της διδασκαλίας στο σχολείο) το «του» μπορεί κάλλιστα να προσδιορίζει το «άνδρι». Όταν μια πτώση χάνει τη συντακτική της λειτουργία μεταβάλλεται σε απολίθωμα: είναι αναμενόμενο επομένως να χρησιμοποιείται συντακτικώς λανθασμένα.

56. Επιτύμβιο, A. Struck, *Inschriften aus Makedonien*, AM 27, 1902, 315, αρ. 35.

57. Επιτύμβιο, N. Vulić, *Spomenik* 98, 1941-48, 165, αρ. 341.

58. Μωσαϊκό, Feissel 1983, 97-99, αρ. 103C, πίν. XXIII.

59. Επιτύμβιο, Feissel 1983, 48, αρ. 32, πίν. VI.

13. στρατιούτου, Έδεσσα, ε' - στ' αι. μ.Χ.⁶⁰

14. [Μα]τρούνας (=Ματρώνας), Έδεσσα, ε' - στ' αι. μ.Χ.⁶¹

Ο/Ω ~ ΟΥ:

15. καὶ τῶν πεδίων αὐτῶν... Διονυσίας, Δομνή⁶², Διονυσία, Θεσσαλονίκη, περί τον γ' αι. μ.Χ.⁶³

16. ἀπὸ ἑαυτῶ με, Έδεσσα, 225 μ.Χ.⁶⁴

17. Χριστέ, βωήθι τῶ δούλου σου Πρίσκου σὺν παντὶ τοῦ οἴκου αὐτοῦ, Φίλιπποι, δ' αι. μ.Χ.⁶⁵

18. καὶ τοῦ ἁμαρτουλῶ [ΐ]ωάννου διακόνου, Έδεσσα, ε' - στ' αι. μ.Χ.⁶⁶

19. ἐκ τῶ κείνω (τῶν ἐκείνου) κόπων, ΑΜΦΑΞ. Ἅγιος Αθανάσιος, περί το 250 μ.Χ.⁶⁷

20. δώσει προστίμω (=προστίμου), ΧΑΛΚ. Ἄθως, Μονή Μεγίστης Λαύρας, β' - γ' αι. μ.Χ.⁶⁸

21. τίς συνβίω αὐτοῦ, Βέροια, ε' - στ' αι. μ.Χ.⁶⁹

22. [Μη]μόριον Μαρτυρίου ... καὶ Δημητρίω, Έδεσσα, ε' - στ' αι. μ.Χ.⁷⁰

23. [Μημόριον || [νεοφ]ωτίσω || [...]ατίω ἀπό (...), Θεσσαλονίκη, ε' - στ' αι. μ.Χ.⁷¹

Θα μπορούσαμε να κάνουμε της εξής παρατηρήσεις:

I. Ορισμένα από τα παραδείγματά μας δεν οφείλονται προφανώς αποκλειστικά σε φωνητικές μεταβολές. Μετά την ισοχρονία των φωνηέντων, σε μια εποχή που Ω και Ο αποδίδουν αδιάφορα [o] και επί πλέον η δοτική είναι πιθανώς πια νεκρή ως πτώση (βλ. σημ. 55) και οι συντακτικές της λειτουργίες έχουν απορροφηθεί είτε από τη γενική είτε από την αιτιατική, είναι αναμενόμε-

60. Επιτύμβιο, Feissel 1983, 45-46, αρ. 28.

61. Επιτύμβιο, Feissel 1983, 46, αρ. 29, πίν. VI.

62. Γενική του ανθρωπωνυμίου Δόμνιον.

63. Επιτύμβιο, IG X 2.1, *859.

64. Απελευθερωτική πράξη, Contoleon 1899, 169-170, αρ. 1· πρβ. Φ. Πέτσα, *Χρονικά αρχαιολογικά 1968-1970, Μακεδονικά* 9, 1975, 201-102, πίν. 121 α, β.

65. Προσευχή για τον αναθέτη ενός μωσαϊκού, Feissel 1983, 192-193, αρ. 227.

66. Επιτύμβιο, Feissel 1983, 38, αρ. 16.

67. Επιτύμβιο, Λαγογιάννη 1983, 143-144, αρ. 58.

68. Επιτύμβιο, O. Kern, *Inscripfen vom Athos, AM* 18, 1893, 64-65.

69. Επιτύμβιο, Feissel 1983, 74, αρ. 70, πίν. XV.

70. Επιτύμβιο, Feissel 1983, 38, αρ. 17.

71. Επιτύμβιο, Feissel 1983, 139-140, αρ. 147, πίν. XXXII.

μενος ο δισταγμός ο οποίος διαφαίνεται από τα παραδείγματα 1, 6, 8, 9, 16, 17, 20, 21. Ο γραφέας/συντάκτης των εν λόγω κειμένων δίστασε ως προς την ορθή χρησιμοποίηση γενικής ή δοτικής επειδή οι συντακτικές λειτουργίες που εκφράζονται με δοτική δεν θα ήταν γι' αυτόν τίποτα παραπάνω από σχολική ανάμνηση. Ας τονισθεί παρ' όλα αυτά το γεγονός ότι αυτού του είδους οι εναλλαγές αφορούν ονόματα σε -ος, -ον καθώς και το οριστικό άρθρο, επομένως αποκλειστικά περιβάλλον [o]/[u], οποιαδήποτε κι αν είναι η γραφή που χρησιμοποιείται για την απόδοση του πρώτου. Αυτό διευκολύνεται από το γεγονός ότι η σύγχυση ήταν ευκολότερη στην οπισθία σειρά μεταξύ /o/ και /u/ για τους λόγους που εξηγούμε παρακάτω στο σημείο III.

II. Η στένωση σε περιβάλλον ερρίνου⁷² μπορεί να ερμηνεύσει μέρος των παραδειγμάτων μας, όχι όμως όλα. Το γεγονός ότι περίπου ένα στα τρία παραδείγματά μας βρίσκεται σε περιβάλλον ερρίνου, παρέχει ένδειξη ότι η απαρχή του φαινομένου έχει σχέση με το συγκεκριμένο (ευνοϊκό εκ προοιμίου) περιβάλλον.

III. Για λόγους που σχετίζονται με την κατασκευή της στοματικής κοιλότητας υπάρχει περισσότερος χώρος για την άρθρωση των εμπροσθίων φωνηέντων παρά των οπισθίων. Είναι αναμενόμενο επομένως να υπάρχουν πολύ περισσότερα παραδείγματα συγχύσεως μεταξύ /o/ και /u/ παρά μεταξύ /e/ και /i/.

IV. Οι εν λόγω ουδετεροποιήσεις βρίσκονται σε τονομένη όπως και σε άτονη συλλαβή: από τα 14 συνολικά παραδείγματα που μπορούν να ερμηνευθούν στο πλαίσιο της ουδετεροποίησης /o/ ~ /u/ με αρχιφώνημα /U/ τα 5 βρίσκονται σε τονισμένη συλλαβή και τα 9 σε άτονη. Μπορούμε να πούμε επομένως ότι στη Μακεδονία υπήρξε τουλάχιστον κατά τη ρωμαϊκή εποχή τάση για στένωση /o/ > /u/.

-Η στένωση των μέσων φωνηέντων σε μη τονομένη συλλαβή (εννέα παραδείγματα, στα έξι από τα οποία ο τόνος πέφτει στην αμέσως προηγούμενη συλλαβή, σε δύο στην αμέσως επόμενη) οφείλεται στην ανάπτυξη δυναμικού τονισμού: η παρουσία τονομένης, άρα προστατευομένης (άρα ισχυρότερης) συλλαβής φέρνει σε υποδεέστερη (άρα λιγότερο προστατευομένη) θέση τις μη τονομένες, με αποτέλεσμα την αλλοίωση των φωνηέντων των συλλαβών που βρίσκονται πριν ή μετά την τονισμένη. Οι αλλοιώσεις των φωνηέντων σε αυτές τις θέσεις είναι περισσότερο ή λιγότερο σημαντικές ανάλογα με τη γλώσσα⁷³. Τα παραδείγματα αυτού του τύπου πρέπει να συνδέονται, ή μάλ-

72. Βλ. παραπάνω § 4.2.1.

73. Straka 1964, 232-233.

λον, είναι οι απαρχές ενός φαινομένου που χαρακτηρίζει, όπως είναι γνωστό, τα βόρεια ελληνικά ιδιώματα και για τη χρονολόγηση και προέλευση των οποίων υπάρχουν διάφορες προτάσεις⁷⁴. Η ταυτόχρονη ύπαρξη μερικών παραδειγμάτων στένωσης και στην εμπρόσθια σειρά (βλ. παραπάνω § 4.2.1) μας επιτρέπει την παρακολούθηση του φαινομένου στον μακεδονικό χώρο από τον β' - γ' αι. μ.Χ.

-Είναι αυτονόητο ότι η ίδια ερμηνεία δεν μπορεί να δοθεί στην περίπτωση των εναλλαγών σε *τονούμενες συλλαβές*: τα τονούμενα φωνήεντα προστατεύονται από τον τόνο, όπως είπαμε προηγουμένως. Θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι για μια μεταβατική περίοδο αρκετά μεγάλη, μεταξύ του β' και του στ' μ.Χ. αιώνα, το [σ] σε τονούμενη και σε άτονη συλλαβή έκλεινε σε [u], ενδεχομένως κατ' αρχήν σε περιβάλλον ερρίνου. Η επιλογή θα γίνει κατά τους αιώνες που θα ακολουθήσουν από το ίδιο το σύστημα: μόνο τα άτονα μεσαία φωνήεντα θα εξακολουθήσουν να υφίστανται τις επιπτώσεις του τόνου της παρακειμένης συλλαβής στενούμενα, σε τρόπο ώστε, στα αυστηρά τουλάχιστον βόρεια ελληνικά ιδιώματα, σε τονούμενη θέση το σύστημα διαθέτει πέντε φωνήεντα, /a/, /e/, /o/, /i/, /u/, ενώ σε άτονη μόνο τρία, /a/, /i/, /u/ προερχόμενα αντίστοιχα από τα /a/, /e/, /o/ της Κοινής, επειδή τα /i/ και /u/ της τελευταίας, αφού έκλεισαν ακόμα περισσότερο, σιγήθηκαν.

V. Τα παραδείγματα 15-23, θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ενδεχομένως, τουλάχιστον ορισμένα από αυτά, και ως ενδείξεις αντικωφωτικών τάσεων. Όλες οι περιοχές που γνωρίζουν τα ιδιώματα βορειοελλαδικού φωνηεντισμού βρίθουν βέβαια τέτοιων παραδειγμάτων, αλλά το θέμα πρέπει να επανεξετασθεί.

VI. Ας σημειωθεί η προέλευση πάρα πολλών παραδειγμάτων από την Έδεσσα, γεγονός που δεν οφείλεται αποκλειστικά στον αυξημένο αριθμό παλαιοχριστιανικών επιγραφών από την πόλη. Ίσως δεν είναι αστήρικτη η υπόθεση ότι το ιδίωμα της περιοχής το χαρακτήριζε στενή προφορά των μέσων φωνηέντων γενικά.

4.2.4. Το φώνημα /y/ είναι το προϊόν:

1) Της τροπής /u:/ > /y:/ στην ιωνική-αττική και της κατ' αναλογία μετακινήσεως των αντιστοίχων φωνημάτων του υποσυστήματος των βραχέων.

2) Της στένωσης του /ø/ το οποίο προέρχεται από τον μονοφθογγισμό της διφθόγγου /oi/.

74. Βλ. τελευταία Γ. Τσουκνίδα, *Σύμμεικτα 1. Περί τοῦ βορειοελλαδικοῦ φωνηεντισμοῦ*, Ἀθηνᾶ 80, 1989, 179-186 όπου μπορεί να βρει κανείς την προγενέστερη βιβλιογραφία.

3) Του μονοφθογγισμού της διφθόγγου /yi/ (>/y:/>/y/).

Το /y/ πραγματώνεται ως κλειστό, εμπρόσθιο και στρόγγυλο φωνήεν. Αν εξαιρεθεί η στρογγύλωση των χειλέων, το /y/ έχει τα ίδια φωνολογικά χαρακτηριστικά με το /i/· γι' αυτό και θα συμπέσει με αυτό το τελευταίο. Αυτό το χαρακτηριστικό θα εξαφανισθεί προοδευτικά, αν πιστέψουμε τα γραπτά μνημεία, ανάλογα με τις περιοχές, προ της ελληνιστικής εποχής, αλλά θα επιβιώσει λόγω της διδασκαλίας του σχολείου και της αίγλης του αττικισμού στους κύκλους των διανοουμένων. Στη Μακεδονία η σπανιότητα μέχρι τον δ' αι. μ.Χ. των εναλλαγών Y/OI με άλλα γραφήματα ή συμπλέγματα που απέδιδαν το [i] (I, H, EI...) δείχνει ότι και η πίεση του μεν, του σχολείου, και η επιρροή των δε, των διανοουμένων, ήταν πολύ σημαντικές, με αποτέλεσμα τη διατήρηση του [y] σε ευρέα στρώματα του πληθυσμού μέχρι τουλάχιστον τα τέλη του γ' αιώνα μ.Χ.

Μέχρι αρκετά πρόσφατα η έλλειψη ειδικών μελετών κατά περιοχές έκαναν τους συντάκτες γενικών εγχειριδίων και γραμματικών να τοποθετούν τη σύμπτωση /y/ και /i/ τον δέκατο αιώνα μ.Χ. Αν στην Αττική το επιγραφικό υλικό επιτρέπει το συμπέρασμα ότι το φαινόμενο είχε συντελεσθεί προ των μέσων του δ' αι. π.Χ. σε κάθε φωνητικό περιβάλλον⁷⁵, στη Μακεδονία μπορούμε να το παρακολουθήσουμε μόλις από τον α' αι. μ.Χ.:

-Αἴγ[ι]υπτος⁷⁶, Θεσσαλονίκη, προ του τέλους του α' αι. μ.Χ.⁷⁷

-[...]ριδική (=Εὔρυδική), ΛΥΓΚ. Κάτω Κλεινές, β'-γ' αι. μ.Χ.⁷⁸

-ὁ καθιδρεύσα[ς], Λυγκηστική Ηράκλεια, 209 μ.Χ.⁷⁹

-δίο, Λευκόπετρα, 311 μ.Χ.⁸⁰

Τα παραδείγματα γίνονται πολυάριθμα στη Μακεδονία μόνο μετά τον δ' αι. μ.Χ., όπως προανέφερα.

4.2.5. Το παλαιό /a:/. Εξαιτίας της διατήρησης, υπό τις συνθήκες που περιέγραψα παραπάνω στην § 4.1.4., ονομάτων τα οποία είχαν στο θέμα ή στην κατάληξη */a:/, η συχνότητα του /a/ < /a:/ είναι πολύ μεγάλη στα μακεδο-

75. Teodorsson 1974, 199-200.

76. Ο γραφέας έγραψε κατ' αρχήν ΑΙΓΙ και κατόπιν προσέθεσε το Υ χωρίς να σβήσει το Ι.

77. Αναθηματική επιγραφή και κατάλογος ονομάτων, IG X 2.1, 68, στίχ. 29.

78. Επιτύμβιο επίγραμμα, Ριζάκης & Τουράτσογλου 1985, αρ. 157, πίν. 59.

79. Ανάθημα, Düll 1977, 357-358, αρ. 167.

80. Απελευθερωτική πράξη, SEG 27, 1977, 292.

νικά κύρια ονόματα, ακόμα και κατά την αυτοκρατορική περίοδο⁸¹. Κυρίως στην κατάληξη των θηλυκών ονομάτων⁸², το τελικό -α στα ονόματα τύπου Ἐπιτύμβιο ή Φίλα⁸³, αυξάνει σημαντικά τη συχνότητα του φωνήματος /a/ προσδίδοντας ένα τοπικό-παραδοσιακό «χρώμα» στην ανθρωπωνυμία της περιοχής.

4.2.6. Το /ε:/ της αττικής (που αποδίδεται κανονικά από το 403/2 π.Χ. με Η) συνέπεσε με το /ε:/ (που αποδίδεται με ΕΙ τουλάχιστον από τον 4^ο αι. π.Χ.). Το τελευταίο στενώθηκε για ένα μεγάλο μέρος του αθηναϊκού πληθυσμού σε [i:] τουλάχιστον προ συμφώνου, κατά την κλασική περίοδο⁸⁴, προ της ισοχρονίας των φωνηέντων.

Για φωνοτακτικούς λόγους προ φωνήεντος αποκλείεται στα ελληνικά το [ε:] επομένως, ακόμα και αν βρίσκουμε το γράφημα Η σε αυτή τη θέση, περιμένουμε ένα κλειστό φωνήεν, τουλάχιστον [e:] (αργότερα [i]).

Η ~ Ε/-Φ:

- Ἄνδροκλήους (= Ἄνδροκλέους), Θεσσαλονίκη, α' αι. μ.Χ.⁸⁵

- ἡατῶ (= εαυτῶ), Θεσσαλονίκη, β' αι. μ.Χ.⁸⁶

- ἡαυτῦς (= εαυτοῖς), ΠΑΙΟΝ. Βερονο, γ' αι. μ.Χ.⁸⁷ κλπ.

Η ~ ΕΙ/-Φ:

81. Κατά τη διάρκεια του β' αιώνα μ.Χ. και της πρώτης πενηνταετίας του γ', ιδιαίτερα κατά την αδριανεία περίοδο, σε όλο τον ελληνόφωνο κόσμο, παρατηρείται αύξηση των παραδοσιακών ανά περιοχή ονομάτων ή και αναβίωση ορισμένων διαλεκτικών στοιχείων. Το φαινόμενο δεν ήρθε αναγκαστικά σε αντίθεση με την εξάπλωση του αττικισμού, ρεύμα σύγχρονο· μάλλον θα πρέπει να τα θεωρήσουμε ως παραπληρωματικά ρεύματα που αναπτύχθηκαν σε πρόσφορο περιβάλλον, αυτό της σύνθεσης του ελληνορωμαϊκού πνεύματος που έφθασε στο απόγειό του κατά τον δεύτερο μεταχριστιανικό αιώνα. Μετά το ριζώμα του χριστιανισμού οι καινούργιες «τάσεις» στην ανθρωπωνυμία δεν μας επιτρέπουν πλέον να παρακολουθήσουμε το φαινόμενο.

82. Ο συντηρητισμός ή η προσκόλληση στην παράδοση είναι για τους λόγους που αναφέραμε παραπάνω (§ 1, σημ. 5) πιο έντονος στα θηλυκά ανθρωπωνύμια. Στη Μακεδονία αυτό γίνεται καταφανέστερο λόγω της διαφοράς η οποία υπάρχει ανάμεσα στην κατάληξη που πριμοδοτεί η αττική Κοινή (-Η) και στη διαλεκτική-παραδοσιακή κατάληξη -Α.

83. Για παραδείγματα βλ. Παναγιώτου 1983, 420 κεξ.

84. Teodorsson 1978, 64.

85. Επιτύμβιο, IG X 2.1, *844.

86. Επιτύμβιο, IG X 2.1, 312.

87. Επιτύμβιο, Ν. Proeva, *Les contributions épigraphiques de Tikveš*, *ŽAnt* 38, 1988, 60-61, αρ. 4 και σελ. 64, πίν. 4.

- [---] ἔνηα, Βέροια, α' αι. π.Χ. (;)⁸⁸

- ἱερατήαν, Καλίνδοια, 1 μ.Χ.⁸⁹

- τὴν καρπήαν, τῆς καρπῆας, τὴν ἐπάνω θρησκῆαν, Θεσσαλονίκη, α' αι. μ.Χ.⁹⁰ και άλλα πολυάριθμα παραδείγματα /-α

- Ὀσιριῆον, Θεσσαλονίκη, 39/38 π.Χ. (;)⁹¹

- ὕδρῆον, Θεσσαλονίκη, 37/36 π.Χ. (;)⁹²

- [Διο]γυσίηοις, Θεσσαλονίκη, α' αι. π.Χ. - α' αι. μ.Χ.⁹³ και άλλα μεταγενέστερα παραδείγματα.

Πρέπει επίσης να προστεθούν τα παραδείγματα εναλλαγής Η ~ ΑΙ· κατά τη ρωμαϊκή εποχή το δίγραμμα ΑΙ αποδίδει το αποτέλεσμα του μονοφθογγισμού της /ai/, το οποίο θεωρητικά είναι [ε]/[e] ανάλογα με το περιβάλλον.

Η' ~ ΑΙ/-Φ:

- κῆ ἀδελφῆ (= και), ΑΛΜ. Μαργαρίτα, β' - γ' αι. μ.Χ.⁹⁴

- εἰ δέ τις ἕτερος τολμήση (...) ἀνύξη ἢ μετακινήση ἢ (...), Θεσσαλονίκη, 260-268 μ.Χ.⁹⁵ όπου θα πρέπει να έχουμε δύο απαρέμφατα, ἀνοῖξαι και μετακινήσαι, αν κρίνουμε από τις ανάλογες στερεότυπες εκφράσεις στα επιτύμβια μνημεία της εποχής και της πόλης.

Ε ~ ΕΙ/-Φ:

- Ἀδέα, Βέροια, γ' αι. π.Χ.⁹⁶

- Εὐγένεα, ΒΟΤΤΙΚΗ Δουμπιά, β' αι. π.Χ.⁹⁷

- Μελίτταν, ΤΥΜΦ. Μάνη, β' αι. μ.Χ.⁹⁸ και άλλα πολυάριθμα μεταγενέστερα παραδείγματα.

88. Επιτύμβιο, SEG 34, 1984, 616.

89. Τιμητική επιγραφή, SEG 35, 1985, 744, στ. 10.

90. Διαθήκη, IG X 2.1, 259.

91. Αναθηματική επιγραφή, IG X 2.1, 109.

92. Αναθηματική επιγραφή, IG X 2.1, 83.

93. Ψήφισμα, IG X 2.1, *12.

94. Επιτύμβιο, Ν. Παπαδάκι, *Ἐκ τῆς Ἄνω Μακεδονίας*, *Ἀθηνᾶ* 25, 1913, 456, αρ. 58· πρβ. Α. Plassart, *Inscriptions de Pièrie, d'Émathie et de Bottièe*, BCH 47, 1923, 189.

95. Επιτύμβιο, IG X 2.1, 572. Χρονολόγηση του Η. Castritius, *Die Sockelinschrift eines attischen Sarkophags in Saloniki*, JDAI 85, 1970, 98.

96. Επιτύμβιο, μέρος του οποίου είναι έμμετρο, SEG 24, 1969, 503. Το επίγραμμα φέρει την αναμενομένη γραφή Ἀδεῖα, το πεζό τη γραφή Ἀδέα.

97. Επιτύμβιο επίγραμμα, SEG 28, 1978, 541, στ. 14· πρβ. SEG 32, 1982, 633.

98. Επιτύμβιο, Ριζάκης & Τουράτσογλου 1985, αρ. 51, πίν. 18.

Για να δώσω πληρέστερα δεδομένα, θα προσθέσω τις εναλλαγές προ συμφώνου:

H ~ I/-Σ:

- Έπικτήσεως, Έδεσσα, 261 μ.Χ.⁹⁹ και πολυάριθμα μεταγενέστερα παραδείγματα.

I ~ H/-Σ:

- Όνι{ι}ήσιμος, Θεσσαλονίκη, προ του τέλους του α' αι. μ.Χ.¹⁰⁰

- μνήμιν, ΟΔΟΜ. Νέα Ζίχνη, 133 μ.Χ.¹⁰¹ και πολυάριθμα παραδείγματα μετά τον γ' αι. μ.Χ.

H ~ E/-Σ:

- Βαρηνικίω χωρίω, Λευκόπετρα, 239 μ.Χ.¹⁰²

- τητράδι (=τετράδι), ΕΟΡ. Εξοχή, 275 μ.Χ.¹⁰³

E ~ H/-Σ:

- τῆ (=τῆ) συνβίω, Θεσσαλονίκη, β'-γ' αι. μ.Χ.¹⁰⁴

- μετράσιν (=μητράσιν), Στόβοι, β'-γ' αι. μ.Χ.¹⁰⁵

- ἐπιδέ (=ἐπειδή), Θεσσαλονίκη, λίγο προ του 212 μ.Χ.¹⁰⁶ κλπ.

AI ~ H/-Σ:

- ὄπ<α>ιρετοῦντα¹⁰⁷ (=ὄπηρετοῦντα), Λευκόπετρα, 203/204 μ.Χ.¹⁰⁸

Συνοψίζω. Οι γραφηματικές εναλλαγές

H ~ E/-Φ από τον β' αι. π.Χ.

H ~ EI/-Φ από τον α' αι. π.Χ.

H ~ AI/-Φ από τον β'-γ' αι. μ.Χ.

E ~ EI/-Φ από τον γ' αι. π.Χ.

99. Απελευθερωτική πράξη, Α. Βαβρίτσα, Έπιγραφές από την αρχαία Έδεσσα, Αρχαία Μακεδονία IV, 1983 [1986], 57, αρ. 6.

100. Αναθηματική επιγραφή και κατάλογος ονομάτων, IG X 2.1, 68, στ. 18. Πρόκειται για το ίδιο κείμενο από το οποίο προέρχεται το παράδειγμα Αιγί{ι}υπτος (βλ. παραπ. σημ. 76). Τουλάχιστον κατά τον συγκεκριμένο γραφέα τα Υ και Η αντιπροσώπευαν γραφές του [i] ήδη περί τα τέλη του α' αι. μ.Χ.

101. Επιτύμβιο, SEG 30, 1980, 597.

102. Απελευθερωτική πράξη, Πέτσας 1982, 304. Για την ανάγνωση βλ. παραπ. § 4.2.1.

103. Απελευθερωτική πράξη, Ριζάκης & Τουράτσογλου 1985, αρ. 117β₁₁₋₁₂, πίν. 44.

104. Επιτύμβιο, IG X 2.1, 434.

105. Επιτύμβιο, Δήμιτσας 1896, 334-335, αρ. 295.

106. Επιτύμβιο, IG X 2.1, 609.

107. Στην πέτρα διακρίνεται ένα Λ.

108. Απελευθερωτική επιγραφή, SEG 34, 1984, 657.

και

H ~ I/-Σ από τον γ' αι. μ.Χ.

I ~ H/-Σ προ του τέλους του α' αι. μ.Χ.

H ~ E/-Σ από τον γ' αι. μ.Χ.

E ~ H/-Σ από τον β'-γ' αι. μ.Χ.

AI ~ H/-Σ από τον γ' αι. μ.Χ.

δείχνουν ότι 1) κατά την ελληνιστική εποχή προ φωνήεντος η αντίθεση /e/ ~ /e:/ ουδετεροποιήθηκε με αρχιφώνημα /E/ (εναλλαγές E ~ EI). 2) Οι εναλλαγές H ~ EI (που προϋποθέτουν /e:/ > [e:]) και E ~ EI υποδηλώνουν ότι μέχρι περίπου τον α' αι. μ.Χ., πάντοτε προ φωνήεντος, το φωνήεν που απεδίδετο με Η και Ε ήταν ένα [e]. 3) Προ συμφώνου το /e:/ είχε στενωθεί σε [i:] (> [i] μετά την ισοχρονία των φωνηέντων). 4) Περί τον β' αι. μ.Χ. προ φωνήεντος γενικεύθηκε το [i] όπως αποδεικνύουν οι γραφές I, E, H, EI σε αυτή τη θέση, αλλά και τα παραδείγματα στην πλειονότητα των νεοελληνικών διαλέκτων.

Σχηματικά:

/e:/ > [e:] /-Φ σε μια περίοδο που /e:/ > [e:]

/e:/ > [i:] /-Σ (πλην /r/)

4.2.7. Από τις διφθόγγους, ορισμένες είχαν μονοφθογισθεί στο «συντηρητικό υποσύστημα» της αττικής προ της εισαγωγής αυτής της τελευταίας στη Μακεδονία (βλ. παραπάνω § 1). Οι πρώτες γραφηματικές εναλλαγές δείχνουν ότι και στη Μακεδονία έχουν εξελιχθεί αυτές οι παλαιές δίφθογγοι σχεδόν χωρίς εξαίρεση προς την ίδια κατεύθυνση όπως και στην αττική Κοινή.

4.2.7.1. Για τη δίφθογγο /au/ έχουμε κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο συνύπαρξη περισσότερων τύπων: του αρχικού [au]/[aw] (γραφές AY, και σπανιότερα AOY, βλ. παρακάτω), αλλά και ενός εξελιγμένου, μονοφθογισμένου σε [a]¹⁰⁹. Η συνύπαρξη αυτή στη Μακεδονία (και αλλού) προανήγγειλε τη διπλή κατεύθυνση που θα ακολουθήσει στην πορεία προς τις νεοελληνικές διαλέκτους η εν λόγω δίφθογγο: [an]/[af], ή [a] κατά περίπτωση¹¹⁰. Στην εξεταζόμενη περιοχή υπάρχουν πολυάριθμα παραδείγματα μονοφθογισμού από τον β' αι. π.Χ. (τύπου τάτό, ΒΟΤΤΙΚΗ Δουμπιά, β' αι. π.Χ.¹¹¹, έατῶν, Βέροια, ίσως του 57-55 π.Χ.¹¹² και πολλά μεταγενέστερα παραδείγματα

109. Βλ. Brixhe 1987, 57-60.

110. Για τα βόρεια ιδιώματα βλ. για παράδειγμα Άνθ. Παπαδοπούλου, Γραμματική τῶν Βορείων ιδιωμάτων τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσης, Ἀθήνα 1926, 77.

111. Επιτύμβιο επίγραμμα, SEG 28, 1978, 541, στ. 4· πρβ. SEG 32, 1982, 633.

112. Ανάθημα, J.M.R. Cormack, L. Calpurnius Piso, AJA 48, 1944, 76-77.

μέχρι τον γ' αι. μ.Χ.). Τα παραδείγματα προέρχονται ακόμα και από επίσημα κείμενα, πράγμα που δείχνει ότι ο μονοφθογγισμός της /au/ δεν είχε να κάνει με την κοινωνική προέλευση των ανθρώπων που χρησιμοποιούσαν αυτούς τους τύπους, ή, αν είχε σχέση στην αρχή, γρήγορα κατέκτησε όλα τα στρώματα του πληθυσμού.

4.2.7.2. Η δίφθογγος /eu/ αποδίδεται συνήθως με το δίγραμμα EY. Η συχνότητα αυτού του τελευταίου αυξάνεται στη Μακεδονία ήδη από τα πρώτα κείμενα, λόγω της χρησιμοποίησής του για τη δήλωση του /eu/, προϊόντος της ακολουθίας /e/+o/ με στένωση του β' συνθετικού και διφθογγισμό. Έτσι έχουμε, πάντοτε στην ανθρωπωνυμία, αρκετά παραδείγματα με α' συνθετικό Θεο- του τύπου Θεύκριτος Θευφάνους (Αιγαιί, περί το 325 π.χ.¹¹³), Θεόδωρος Θευφάνους (Αιγαιί, περί το 325 π.χ.¹¹⁴ όπου οι δύο γραφές συνυπάρχουν αντίστοιχα στο όνομα και στο πατρώνυμο), Θευδᾶ, Έδεσσα, 51/52 μ.Χ.¹¹⁵ κλπ.· επίσης ονόματα με α' συνθετικό Κλεο-, Κλ[ε]υπάτρα, Λητή, ελληνιστικής εποχής κλπ.¹¹⁶ Τα παραδείγματα σε άλλους πλην της ανθρωπωνυμίας τομείς περιορίζονται στα επιγράμματα, δεν έχουν επομένως σημασία για τη γλώσσα.

Μερικές φορές, η δίφθογγος /eu/ αποδίδεται με EOY, μια γραφή πιστότερη στην προφορά της διφθόγγου από ό,τι η «παραδοσιακή» EY: -εουχῆν (=εὐχῆν), ΕΛΙΜ. Καισαρεία, 100-150 μ.Χ.¹¹⁷. ΕΟΡ. Εξοχή, 150-200 μ.Χ.¹¹⁸

-τοῖς γονεοῦσιν (=γονεῦσιν), Θεσσαλονίκη, περί τον β' αι. μ.Χ.¹¹⁹

-Προυσαεούς (=Προυσαεύς), Φίλιπποι, β' αι. μ.Χ. (;)¹²⁰ κλπ.

4.2.7.3. Και οι τρεις δίφθογγοι με μακρόχρονο το προτακτικό τους στοιχείο

113. Επιτύμβιο, SEG 35, 1985, 793.

114. Επιτύμβιο, SEG 35, 1985, 794.

115. Αναθηματική επιγραφή που ακολουθείται από κατάλογο ονομάτων, Σ. Πελεκίδη, Άνασκαφαι Έδέσσης, AD 8, 1923, 268, αρ. 1, εικ. 7β.

116. Επιτύμβιο, Δήμιτσας 1896, 573, αρ. 680. Για άλλα παραδείγματα από τη Μακεδονία βλ. Παναγιώτου 1983, 427-428.

117. Ανάθημα, Ριζάκης & Τουράτσογλου 1985, αρ. 9, πίν. 4.

118. Ανάθημα, Ριζάκης & Τουράτσογλου 1985, αρ. 98, πίν. 36.

119. Επιτύμβιο, IG X 2.1, 530.

120. Επιτύμβιο, G. Daux, Notes de lecture. Quelques noms propres, BCH 101, 1977, 346-347, αρ. 7.

(/a:i/, /e:i/, /o:i/) είναι πιθανό να είχαν μονοφθογγισθεί πολύ νωρίτερα από τις πρώτες γραφηματικές ενδείξεις προς αυτή την κατεύθυνση (Α αντί για ΑΙ, Η αντί για ΗΙ, Ω αντί για ΩΙ από τον γ' αι. π.Χ.). Οι παραδοσιακές γραφές ΑΙ, ΗΙ, ΩΙ αντίστοιχα απαντούν σποραδικά μέχρι τα υστερότερα (συνήθως επίσημα) κείμενα. Πολύ συχνά, μόνο οι επικλήσεις του τύπου ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗΙ είναι γραμμένες με αυτόν τον τρόπο, ενώ το υπόλοιπο κείμενο ακολουθεί με δοτικές ή ρηματικούς τύπους γραμμένους με Α, Η, Ω: ένα ακόμα παράδειγμα της συντηρητικότητας της γραφής και της καθυστέρησής της σε σχέση με την προφορά.

4.3. Από τα φαινόμενα που αφορούν στα φωνήεντα ας σημειωθούν οι συχνές συσκοπές (σπανιότερα υφαιρέσεις) φωνηέντων από τα πρώτα κείμενα (για παράδειγμα Βερνίκα (<Βερενίκα, Αιγαιί, τέλη του δ' αι. π.Χ.¹²¹), πράγμα που υποδηλώνει πρόιμη ανάπτυξη δυναμικού τονισμού για τις συνέπειες του οποίου βλ. παρακάτω § 6.

4.4. Είναι φυσικό ότι η αττική Κοινή, μετά την εισαγωγή της στη Μακεδονία αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε παράλληλα αλλά και αυτόνομα από το πρωτότυπο της μ' ένα τοπικό χρώμα, λιγότερο ή περισσότερο έντονο, ανάλογα με την κοινωνική θέση και τη γεωγραφική περιοχή, το φύλο και ενδεχομένως άλλους παράγοντες που είναι δυνατόν να διαφοροποιούν τη γλωσσική κοινότητα. Είναι επίσης αυτονόητο ότι αυτές οι εξελίξεις του προφορικού λόγου φτάνουν μέχρις εμάς παρηλλαγμένες από τη γραφή, η οποία, όπως είναι φυσικό, αδυνατεί συχνά να παρακολουθήσει τη γλωσσική διαφοροποίηση.

Όπως έχω ήδη αναφέρει, η τοπική διάλεκτος πρέπει να ανήκε στη βορειοδυτική διαλεκτική ομάδα, όπως φαίνεται ν' αποδεικνύεται πια από ένα κείμενο, ένα κατάδεσμο των μέσων περίπου του δ' αι. π.Χ.¹²². Αυτή η διάλεκτος άφησε ελάχιστα ίχνη επί της αττικής εκδόσεως της Κοινής, σχεδόν αποκλειστικά στα κύρια ονόματα, τομέα, όπως επανειλημμένα έχω τονίσει, κατ' εξοχήν εξωγλωσσικό, ο οποίος δεν επηρεάζει το σύστημα μιας γλώσσας. Επομένως, η περιγραφή και η ανάλυση που επεχείρησα αφορά στην Κοινή της Μακεδονίας, τη μόνη έως τη στιγμή που γράφεται αυτό το άρθρο (Νοέμβριος 1990) γλωσσική έκφραση (με την εξαίρεση του καταδέσμου που προαναφέρα) η οποία άφησε επιγραφικά ίχνη.

Κατά συνέπεια, το αττικό φωνηεντικό σύστημα της αρχής (§ 1.1.) εξελί-

121. Επιτύμβιο, SEG 35, 1985, 798.

122. Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή Μ. Βουτυρά ο οποίος είχε την καλοσύνη να θέσει υπόψη μου και να συζητήσει εν εκτάσει αυτό το σημαντικό κείμενο το οποίο πρόκειται να εκδώσει.

χθηκε ως εξής, ήδη προ της αυτοκρατορικής εποχής:

/i/		/u/
	/e/	/o/
	/a/	

Πρόκειται ήδη, όπως βλέπουμε, για το νεοελληνικό φωνηεντικό σύστημα, με πέντε ισόχρονα φωνήεντα.

Τα παραπάνω φωνήματα αποδίδονται από τα εξής γραφήματα και συμπλέγματα:

/i/: I, EI, H, HI, Y, YI, OI, E/-Φ, σπανιότερα /-Σ

/e/: E, AI

/a/: A

/o/: O, Ω, (σπανιότερα OY)

/u/: OY

Οι μόνες δίφθογοι που επιβιώνουν ακόμα (έστω μερικώς και εξελιγμένες σχετικά με το στάδιο που ευρίσκοντο κατά τον δ' αι. π.Χ.), είναι οι /au/ και /eu/, αντίστοιχα [av] / [af], [au], [a] και [ev] / [ef], [eu], [e] που αποδίδονται με AY, AOY, A και EY, EOY, E.

5. Οι εξελίξεις είναι λιγότερο εμφανείς στα σύμφωνα, αλλά υπαρκτές παρ' όλα αυτά.

5.1. Ήδη κατά την αρχή της αυτοκρατορικής περιόδου το σύστημα και τα εκτός συστήματος φωνήματα έχουν ως εξής:

/b/	>[b] / έρρινο- ¹²³ >[v] / σε άλλα συμφραζόμενα
/d/	>[d] / έρρινο- ¹²⁴ >[ð] / σε άλλα συμφραζόμενα
/g/	>[g] / έρρινο- ¹²⁵ >[∅] - έρρινο ¹²⁶

123. Σπάνια παραδείγματα τύπου (τῷ) συβίφ (Θεσσαλονίκη, β'-γ' αι. μ.Χ., επιτύμβιο, IG X 2.1, *899) που δείχνουν σίγηση του ερρίνου με διατήρηση του ηχηρού κλειστού που ακολουθούσε.

124. Συχνά παραδείγματα του τύπου Σεκούδα (Δίον, β'-γ' αι. μ.Χ., επιτύμβιο, Οικονόμου 1915, 24-25, αρ. 40), ἄδρει (ΑΜΦ. Ἅγιος Αθανάσιος, περί το 250 μ.Χ., επιτύμβιο, Λαγογιάννη 1983, 143-144, αρ. 58), Ἀλεξάδρας (καὶ Ἀνδρέα) (Θεσσαλονίκη, ε'-στ' αι. μ.Χ., επιτύμβιο, IG X 2.1, 404, πρβ. Feissel 1983, 154-155, αρ. 169, πίν. XL), κλπ.

125. Με εξαιρέσεις.

126. Με εξαιρέσεις.

	>[j] /-e, i >[γ] /-a, o, u, Σ (πλην ερρίνου)
/p/	>[b] / έρρινο- >[p] / σε άλλα συμφραζόμενα
/t/	>[d] / έρρινο- ¹²⁷ >[t] / σε άλλα συμφραζόμενα
/k/	>[g] / έρρινο- (σπάνια μπροστά από άλλα ένηχα ή ηχηρά) >[k] σε άλλα συμφραζόμενα ¹²⁸
/p ^h /	>[p ^h] ¹²⁹
/t ^h /	>[t ^h]
/k ^h /	>[x]
/m/	>[m] >[∅]
/n/	>[n] >[∅] ¹³⁰
/l/	>[l]
/r/	>[r] ¹³¹
/s/	>[s] >[z] /-m

127. Πολύ συχνά παραδείγματα τύπου ἀτακτούτας, ἀτακτούτων (Αμφίπολις, 221-179 π.Χ., στρατιωτικός κανονισμός, Moretti, ISE II, 108-114, αρ. 114, A²), κοπιάσατι (Θεσσαλονίκη, περί τον β' αι. μ.Χ., επιτύμβιο, IG X 2.1, 478), ζῶτος (Σύνορα Χαλκιδικής και Βοττικής, Ἅγιος Πρόδρομος, 249 μ.Χ., SEG 35, 1985, 742) κλπ. που δείχνουν ότι ήδη από εκείνη την εποχή στο σύμπλεγμα ερρίνου+κλειστού το πρώτο είχε σιγηθεί ηχηροποιώντας το άηχο κλειστό που ακολουθούσε.

128. Πιθανώς με δύο αλλόφωνα [k], [c].

129. Στη Μακεδονία έχουμε παραδείγματα που δείχνουν ότι τα δασέα εξελίσσονται σε τριβόμενα από τον γ' αι. π.Χ.

130. Ιδιαίτερα στο τέλος του μορφήματος.

131. Μερικά παραδείγματα μετάθεσης (φαινόμενο χαρακτηριστικό του /r/, βλ. Lejeune 1972, 142-143) όπως σταρτιώτης, ΛΥΓΚ. Πέτρες, β'-γ' αι. μ.Χ., επιτύμβιο, Ριζάκης & Τουράτσογλου 1985, αρ. 127, πίν. 48· Πρέτου (= Πέτρου), Θεσσαλονίκη, ε'-στ' αι. μ.Χ., επιτύμβιο, IG X 2.1, 404, χρονολόγηση σύμφωνα με Feissel 1983, 154-155, αρ. 169, πίν. XL, κλπ.

/z/ >[z]

/h/ >∅¹³²

5.2. Τα ηχηρά δασέα της ινδοευρωπαϊκής */b^h/, */d^h/, */g^h/ εξελίχθηκαν στο σύνολο των ελληνικών διαλέκτων σε άηχα δασέα, αντίστοιχα /p^h/, /t^h/, /k^h/ τα οποία αποδίδονται με Φ, Θ, Χ. Σε μερικά ανθρωπωνύμια που βρίσκουμε στις επιγραφές της Μακεδονίας (ακόμα και της αυτοκρατορικής εποχής) ή και άλλων περιοχών αλλά έχουν σχέση με Μακεδόνες, σε ιστορικές και φιλολογικές πηγές που αναφέρονται σε Μακεδόνες και σε μακεδονικές γλώσσες, έχουμε αρκετά παραδείγματα λέξεων οι οποίες ανάγονται σε ρίζες της ινδοευρωπαϊκής με ηχηρά δασέα, τα οποία αντί να αποδίδονται με τα αναμενόμενα Φ, Θ, Χ γράφονται με Β, Δ, Γ αντίστοιχα. Οι γραφές αυτές υποδηλώνουν ότι η διάλεκτος της περιοχής που εξετάζουμε είχε διαφορετική εξέλιξη, σε τμήμα τουλάχιστον του υποσυστήματος των συμφώνων, συγκριτικά με το σύνολο των ελληνικών διαλέκτων.

Για παράδειγμα έχουμε ονόματα όπως:

-Βερνίκα (Αιγεία, τέλη του δ' αι. π.Χ.¹³³), Βερεννώ (Αιγεία, περί το 350 π.Χ.¹³⁴) και τα δύο από τη ρίζα *bher- απ' όπου παράγεται το ρήμα «φέρω», μεταξύ άλλων, και άλλα ονόματα από την ίδια ρίζα.

-Κέββα, (γεν. εν. ενός υποκοριστικού του ανθρωπωνυμίου Κέβαλος από τη ρίζα *ghebh(e)- απ' όπου προέρχεται για παράδειγμα το ουσιαστικό «κεφαλή», (Αιγεία, 300-275 π.Χ.¹³⁵) κλπ.

Το θέμα έχει πολύ απασχολήσει ειδικούς και μη και έχει θεωρηθεί από πολλούς ως απόδειξη ότι η Μακεδονική δεν είναι διάλεκτος της ελληνικής. Η θέση που αναπτύσσεται για το θέμα στη μελέτη που αναφέρθηκε παραπάνω § 0 είναι ότι το χαρακτηριστικό αυτό δεν χαρακτηρίζει τη Μακεδονική στην ολότητά της, αλλά τη γλώσσα ενός από τα φύλα του ανομοιογενούς συνόλου που αποτελούσαν πριν από τα χρόνια του Φιλίππου του Β' οι Μακεδόνες.

132. Σίγηση του φωνήματος, αλλά κατά την περίοδο η οποία εξετάζεται εδώ υπάρχουν συχνές περιπτώσεις αντιστρόφων γραφών που αποδίδουν ένα «δασύ» (π.χ. καθ' ιδίαν, ΟΔΟΜ. Γάζωρος, ελληνιστικής περιόδου, ψήφισμα, SEG 30, 1980, 1982, πρβ. Ph. Gauthier, *Nouvelles récoltes et grain nouveau : à propos d'une inscription de Gazdros*, BCH 111, 1987, 413-418), ή δευτερευόντων τύπων όπως έτος, ένιαυτός: καθ' ένιαυτόν (ΠΑΙΟΝ. Titov Veles, γ' αι. μ.Χ., επιτύμβιο, Ν. Vulicé, *Spmenik* 71, 1931, 28, αρ. 54), τεσσαρακαίδεχτης, Θεσσαλονίκη (ι), γ'-β' αι. π.Χ., επιτύμβιο επίγραμμα, IG X 2.1, *908 κλπ.

133. Επιτύμβιο, SEG 35, 1985, 798.

134. Επιτύμβιο, SEG 35, 1985, 775.

135. Επιτύμβιο, SEG 35, 1985, 804.

Αυτή η γλώσσα απομονώθηκε σιγά σιγά μέσα στη επικρατούσα ομάδα των ελληνοφώνων Μακεδόνων, όπως συμβαίνει συχνά με το όργανο επικοινωνίας ενός μειοψηφούντος συνόλου, και έσβησε πολύ πριν από τα πρώτα γραπτά κείμενα των Μακεδόνων. Η μόνη ένδειξη που έχουμε γι' αυτή τη γλώσσα είναι μερικά περιορισμένα ίχνη που άφησε σε μέρος της μακεδονικής ανθρωπωνυμίας και σε μερικές κοινές λέξεις που διασώθηκαν από τις «γλώσσες» που συγκέντρωσαν οι λεξικογράφοι σε μια εποχή που αυτή η γλώσσα είχε ήδη προ πολλού σβήσει. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί η ταυτόχρονη ύπαρξη μακεδονικών ονομάτων όπως Βουκεφάλας και Κέβων, Φίλιππος και Βιλίστα: αποτελούσαν και τα μεν και τα δε μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς των Μακεδόνων χωρίς ποτέ να προκαλέσουν κανενός είδους ανωμαλία στην Κοινή της Μακεδονίας και στη μεταξύ Μακεδόνων επικοινωνία¹³⁶.

5.3. Ίχνη απλοποίησης των διπλών συμφώνων έχουμε στις επιγραφές της Μακεδονίας από τον γ' αι. π.Χ. Είναι πολύ πιθανόν ότι στα ελληνικά, όπως και σε πολλές γλώσσες, υπήρξε μια τάση προς ανοιχτές συλλαβές τύπου ΣΦ, που είχε ως άμεσο αποτέλεσμα τον περιορισμό των συλλαβών του τύπου ΦΣ||ΣΦ (με το όριο της συλλαβής στο εσωτερικό της ομάδας των συμφώνων), σε συλλαβές του τύπου Φ||ΣΦ.

6. Η ανάπτυξη δυναμικού τονισμού είχε στη Μακεδονία, ενδεχομένως από νωρίς, από την εποχή των πρώτων επιγραφικών κειμένων, άμεσες συνέπειες επί του υποσυστήματος των φωνηέντων. Η απώλεια της αντιθέσεως μεταξύ μακρών και βραχέων φωνηέντων αντισταθμίσθηκε από την ανάπτυξη αντιθέσεως μεταξύ τονουμένων και ατόνων φωνηέντων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, τη στένωση των μεσαίων ατόνων φωνηέντων ή και την αποβολή, ύστατο στάδιο στενώσεως, των κλειστοτέρων από αυτά, όπως είδαμε παραπάνω κατά την εξέταση ορισμένων φαινομένων που αφορούσαν στα φωνήεντα.

7. Στη σύντομη αυτή επισκόπηση προσπαθήσαμε να διαγράψουμε την πορεία της Κοινής στον μακεδονικό χώρο από τον δ' αι. π.Χ., εποχή των πρώτων επιγραφών, μέχρι τον ζ' αι. μ.Χ.

Οι Μακεδόνες, ανερχόμενη πολιτική δύναμη, υιοθέτησαν κατά την προφιλιππική περίοδο (προφανώς στην αρχή για τις ανάγκες του γραπτού μονάχα λόγου και ενδεχομένως τις διπλωματικές τους επαφές) την αττική Κοινή. Με μεγάλη ταχύτητα, ήδη κατά τη διάρκεια του δ' π.Χ. αιώνα, η γλωσσ-

136. Βλ. ήδη Brixhe & Panayotou 1988, 256-Cl. Brixhe, βιβλιοκρισία της μελέτης του G. Neumann, *Phrygish und Griechisch* (Wien 1988), στο BSL 84.2, 1989, 255.

σική αυτή έκφραση πρέπει να κατέκτησε σε βάρος της τοπικής διαλέκτου μεγάλη μερίδα του ανδρικού, τουλάχιστον, πληθυσμού, ο οποίος λόγω των εκστρατειών του Αλεξάνδρου ήρθε σε επαφή με ποικίλης διαλεκτικής προελεύσεως συστρατιώτες ή άλλο πληθυσμό. Μέχρι την αρχή της αυτοκρατορικής περιόδου η μακεδονική διάλεκτος πρέπει να είχε σβήσει από τον προφορικό λόγο εντελώς. Στον γραπτό άφησε ελάχιστα ίχνη και μάλιστα στα ονόματα, τομέα συντηρητικό μεν, εξωγλωσσικό δε. Η συχνότητα των ιχνών αυτών μειώνεται λόγω του συντηρητικού χαρακτήρα της γραπτής γλώσσας της συγκεκριμένης περιοχής του ελληνοφώνου χώρου σε σχέση με άλλες περιοχές όπως η Μικρά Ασία ή η Αίγυπτος. Ο συντηρητισμός αυτός είναι σχετικά αναμενόμενος επειδή οι Μακεδόνες υιοθέτησαν, όπως ήταν φυσικό, τις συντηρητικότερες μορφές της αττικής. Επομένως, το σημείο εκκίνησης ήταν ήδη σε καθυστέρηση σχετικά με το προοδευτικό υποσύστημα της αττικής και κατά συνέπεια, δεν μπορούμε να περιμένουμε τις παράλληλες με αυτό το τελευταίο εξελίξεις παρά με διαφορά μερικών αιώνων. Εξ άλλου, η καθυστέρηση αυτή ενεστάθη και λόγω του συντηρητισμού της μακεδονικής κοινωνίας σε σχέση με αυτόν της αττικής. Τα οικονομικά και πολιτικά δεδομένα της Αθήνας, εντελώς διαφορετικά από αυτές του μακεδονικού βασιλείου, επέτρεψαν την ταχύτερη εξέλιξη της αττικής διαλέκτου κατά την προελληνιστική περίοδο. Αυτό όμως δεν εμπόδισε τη Μακεδονία ως γεωγραφικό χώρο να γίνει μία από τις κοιτίδες της νεοελληνικής γλώσσας θεωρουμένης στο σύνολό της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Brixhe 1987: Cl. Brixhe, *Essai sur le grec anatolien au début de notre ère*², Nancy.
 Brixhe & Panayotou 1988: Cl. Brixhe — A. Panayotou, *L'atticisation de la Macédoine : L'une des sources de la koiné*, *Verbum* 11.2, 245-260.
 Contoléon 1899: A.-E. Contoléon, *La déesse Mâ sur des inscriptions de Macédoine*, *REG* 12, 169-173.
 Cormack 1973: J.M.R. Cormack, *Inscriptions from Pella, Edessa and Beroea*, *APF* 22, 202-210.
 Delacoulonche 1859: M. Delacoulonche, *Archives des missions scientifiques et littéraires* VIII, Paris.
 Δήμιτσας 1896: Μ. Δήμιτσας, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καὶ μνημείοις σφῆζομένοις, ἤτοι πνευματικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ παράστασις τῆς Μακεδονίας ἐν συλλογῇ 1409 ἑλληνικῶν καὶ 189 λατινικῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἐν ἀπεικονίσει τῶν σπουδαιότερων καλλιτεχνικῶν μνημείων*, Ἀθήναι (ανατύπωση με βιβλιογραφία και εισαγωγικό σημείωμα του Α.Ν. Οικονομίδης, Chicago 1980).

- Düll 1977: S. Düll, *Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit. Eine kultische und typologische Untersuchung anhand epigraphischer, numismatischer und archäologischer Denkmäler* (Münchener arch. Studien 7) München.
 Feissel 1983: D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine. Du IIIe au VIe siècle*, (BCH suppl. VIII) École fr. d'Athènes, Paris.
 Grammont 1933: M. Grammont, *Traité de Phonétique*, Paris.
 Λαγογιάννη 1983: Μ. Λαγογιάννη, *Πορτραῖτα σὲ ταφικὰ μνημεῖα τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ρωμαϊοκρατίας*, Θεσσαλονίκη.
 Lejeune 1972: M. Lejeune, *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*, Paris.
 Moretti, ISE: L. Moretti, *Iscrizioni storiche ellenistiche II. Grecia centrale e settentrionale*, (Bibl. di studi super. LXII), Firenze 1976.
 Οικονόμου 1915: Γ. Οικονόμου, *Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας*, Ἀθήναι.
 Παναγιώτου 1983: Ἄ. Παναγιώτου, *Γλωσσικὲς παρατηρήσεις σὲ μακεδονικὲς ἐπιγραφές*, *Ἀρχαία Μακεδονία IV*, Ἀνακρινώσεις κατὰ τὸ τέταρτο διεθνὲς συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 21-25 Σεπτεμβρίου 1983 [1986], 413-429.
 Παπαζογλου 1988: F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, (BCH suppl. XVI) École fr. d'Athènes, Paris.
 Perpillou 1973: J.-L. Perpillou, *Les substantifs grecs en -εύς*, Paris.
 Πέτσας 1982: Φ. Πέτσας, *Οἱ χρονολογημέναι ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Μητρὸς Θεῶν Αὐτόχθονος στὴ Λευκόπετρα, στα Πρακτικὰ τοῦ Ἡ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς*, Ἀθήνα [1984], τόμ. Α', 281-307.
 Ριζάκης & Τουράτσογλου 1985: Θ. Ριζάκης — Γ. Τουράτσογλου, *Ἐπιγραφές Ἄνω Μακεδονίας. I. Κατάλογος Ἐπιγραφῶν*, Ἀθήνα.
 Straka 1964: G. Straka, *L'évolution phonétique du latin au français sous l'effet de l'énergie ou de la faiblesse articulatoires*, *Travaux de Linguistique et de Littérature* 2.1., 17-98 (=Les sons et les mots. Choix d'études de phonétique et de linguistique, Paris 1979, 213-294).
 Teodorsson 1974: Sv. T. Teodorsson, *The Phonemic System of the Attic Dialect, 400-340 B.C.*, (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia XXXII) Göteborg-Lund.
 Teodorsson 1978: Sv. T. Teodorsson, *The Phonology of Attic in the Hellenistic Period*, (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia XL) Göteborg-Uppsala.

